

Şyhattar hakynda söz

Category: Kitapcy, Medisina, Poemalar, Taryhy ýerler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Şyhattar hakynda söz ŞYHATTAR HAKYNDА SÖZ



Sumbar jülgesinde yerleşyän Könekesir obasyndan üç-dört kilometr uzaklykda, dagyň eteginde Şyh Attaryň mawzoleysi bar. Ol baryp-ha XIII-XIV asyrlarda salnypdyr diýip alymlar aýdýarlar. Şuńça asyrlap başyny dik tutup oturan mawzoleyiň remont edilmäge mätäçdi. Şonuň üçinem oba adamlary üyşüp, içine ýagyş-ýagmyr girmezlik üçin onuň depesine demirden halka ýasadylar. "Taýak gelýänçä ýumruk" diýilişi ýaly, adamlar öz eden işlerinden hoşal bolupdylar. Emma olaryň göwnühoşlugy uzaga çekmedi. Aradan salym geçmäňkä, geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ortalarynda raýkomyň sekretarynyň biriniň ýolbaşçylygynda gelen komissiyya bu demir halkany göz-açyp ýumasy salomyň içinde aýrypdy.

• **Eýsem-de bolsa, bu nämäniň hatyrasyna edildikä?**

Asyrlaryň ýykyp bilmedik täsin ýadygärligini indi biz bu günki gün öz elimiz bilen ýykmalymykkak?

Biz akyla sygmajak zada baş urlanda, hiç kimiň "Siziňki nädogry. Bu öz döwrüniň uly alymy, uly lukmany, uly filosofy bolan Şyh Attaryň hatyrasyna dikeldilen ýadygärlilik" diýip, bogazyna sygdygynan gygyrmayşyna oturyp-oturyp haýranlar galýarsyň. Eýsem-de bolsa, munuň biziň ruhy göyüdükligimiziň anyk bir mysaly dälmidi?

"...On baş, ýigrimi ýyl mundan ozalam Şyhattaryň içi-daşy abatdy. Oba ýaşululary oňa esewan bolýardylar. Indi welin onuň içini synlanyňda, agyň tutýar. Mawzoleyiň içindäki guburyň

daşynda gadymy ussalaryň sünnäläp ýasan agaçlarydyr gapylaryny sary garynja iìip gutaryp barýar. Mawzoleý bilen ýaşytdaş belent başly çynar oña penakär hökmünde saýa salyp otyr..."

Bu Könekesir obasynyň Pordere jülgesinde yerleşyän daş-töweregini belent daglar bilen gurşalan Şyh Attaryň mawzoleýiniň gözgyny ýagdaÿy hakynda. Bu hakda men 1989-njy ýylyň 21-nji maýynda «Türkmenistan» gazetinde ýazypdym.

Dagyň güzel yerinde, belent cynarlaryň saýasynda yerleşen bu mawzoleýiň belentligi 12 metrdir. Onuň Gündogar tarapyndaky girelge içerisinde yerleşen dört burç (5×5 m) jaÿa eltýärdi. Bu otagyň iki gatlakly gupbasy bolup, onuň burçlaryndan naýza görnüşli dört ok ýokary gidýärdi. Bu oklar soňra 12 burçlygy emele getirýärdi. Biz öz deñ-duş oglanlarymyz bolup ýaş wagtlarymyz bu mawzoleýe gezelenje gelerdik. Sonda jaÿyň diwarlarynyň bay Dekoratiw bezegler bilen bezelendigi ýadymda. Şol döwrüň gündelik durmuşy we gurluşyk däpleri bilen baglanyşykly bolan bu bezegler indi ýitip gidipdir. “Ýadygärligiň bezegi, ussatlyk bilen salnan nagışlar bu mawzoleýiň XIII-XIV asyrarda bina edilendigini çaklamaga esas döredyär” diìip, merhum alym Nazar Halymow bilen söhbetdeş bolanymda aýdypdy.

Nebsimiz agyrsa-da Şyhattaryň mawzoleýi henize çenli döwlet hasabyna we goragyna alynmandyr. Bu mawzoleýiň özboluşly gurluş aýratynlygy, bezegi ähli jemgyyetçiliğiň, ylayta-da arhitektorlaryň we arhitektura taryhçylarynyň ünsüni çeker diìip pikir edýäris.

• **Eýsem-de bolsa, Şyh Attar kim bolupdyr?!**

Feridetdin Attar 1141-nji ýylda (E.E.Bertelsiň ýazmagyna görä, bolsa ol 1150-nji ýyl) Nişapur şäheriniň eteginde, dermanhanaçynyň maşgalasynda dünä inipdir. Onuň kakasy gurplı bolansoň, ol öz oglunu okadypdir. Feridetdin ýaş wagtlary ylmyň dürli ugurlary boýunça ýeterlik bilim alypdir. Aýratynam ol din ylmyna, medisina uly höwes bildiripdir. Aýratynam ol Abu-Aly ibn Sinanyň lukmançylyk baradaky işlerini gowy öwrenipdir. Maglumatlara görä, Şyh Attar tutuş ömrünü

Nişapuryň eteginde geçiripdir. Ol özünüň yazmagyna görä, köp eserlerini atasyndan özüne galan dermanhanada oturyp yazypdyr. (Attar dermanhanaçy diymegi aňladýar.) Attaryň jahankeşde bolandygy, onuň esasan musulman Gündogar ýurtlaryna, Ýegipte, Hindistana syýahat edendigi hem mälimdir. Şondan soñ ol ýenede dogduk mekanyna – Nişapura dolanypdyr. Ömrüniň ahyryna çenli hem şol ýerde ýaşapdyr. Şyh Attar 1229-njy ýylda wepat bolupdyr. Rowayatdan görnüşi ýaly, ol mongollaryň elinden wepat bolupdyr: bir mongol Şyh Attaryň kimligini bilmän, gul hökmünde satarman bolýar. Gojany 1000 dirheme bahalaşyar. Şonda ony Şyh Attar hakyky bahasyna satmaklaryny soraýar. Şonda ony bir petde samana dileýärler weli, dälilik hetdine ýeten mongol şyhy gylyçdan geçiripdir. Onuň ölümü bilen baglanyşykly bu waka çynmy ýa ýalan, belli däl. Ýone şeýle rowayat bar.

• **Onda mongol tarapyndan öldürilen Şyh Attaryň mazarynyň Nişapurdan ep-esli uzaklykda yerleşyän Könekesir obasynyň golaýynda yerleşmegini nämedenkä?**

25-30 ýyl mundan öň metbugat sahypasynda Şyhattaryň mawzoleysi hakynthaky habary okanyň ýadymda. Şol habarda bu parasatly adamyň hatyrasyna Eýranda we Samarkantda mawzoleýleriniň bardygy aýdylýardy. Şonda men bir adama hatyralap birnäçe mawzoleysiň gurlandygyny haýran galypdym.

Bu gün bolsa onuň biziň obamyzdaky mawzoleýine zyýarata gelip gidýanleriň sany köpelmese azalmaýar.

Öz döwründe uly şyhlarýň hatarynda tanalan Attaryň bu ugra ýykylyşy barada şeýle rowayat hem bar: "Bir gezek onuň dermanhanasyna bir derwüş gelip, ondan bir zatlar soranda Attar sesini çýkarmandyr. Derwüş uludan demini alyp, daşyna garanjaklapdyr. Şonda Attar ondan näme beýle gaýgy-gama batanyny sorapdyr. Maňa ölmek aňsat, sebäbi meniň hiç zadym yok. Dat seniň gününe" diýip, derwüş aýdypdyr. Attar: "sen nähili olseň, menem şeýle edeýin" diýse, onda derwüş: "Meniňki ýaly ölmegi başararmykaň?!" diýip, egnindäki hyrkasyny başujyna ýassyk edip, uzyn düşüp ýatyberýär. Ol "Ýa, Alla!"

diýip jan beripdir. Attar bu ahwaly görüp, aňk bolup galypdyr we öz dermanhanasyny ýapyp, çykyp gidipdir. Rowaýata görä, Attar bir yüz on dört ýaşapdyr. Belki-de bu onuň keramatlydygyny nygtamak üçin, Gurhanyň bir yüz on dört süresiniň sany bilen baglanyşdyrylan bolmagy ähtimaldyr. Gündogarda gadymdan gelýän şeýle bir rowaýat bar. Bu rowaýaty Nyzamylmulk "Syýasatnama" kitabynda-da getiripdir.

Nowşirwan Adyl bir gün atyna atlanyl, golaý-goltumlary bilen awa çykypdyr. Ol bir obanyň deňinden geçip barýarka, togsan ýaşly gojanyň ýere hoz agajyny oturdyp durandygyny görüpdir. Nowşirwan muňa aňk-taňk bolupdyr, sebäbi hoz agajy diňe ýigrimi ýyldan soň miwe berýän eken. Nowşirwan:

- Eý, goja, sen hoz agajyny oturdýarmyň? – diýip sorapdyr.
- Goja: – Hawa, patyşahym! – diýip jogap beripdir.
- Miwesini iýmek üçin sen ýene näçe ýaşarsyň?
- Önküler oturdyp gidipdirler, biz iýdik, biz oturdyp gideris, soňkular iýerler.

Bu jogap Nowşirwan Adylyň göwnünden turupdyr. Ol:

– Berekella – diýipdir welin, gaznaçy derhal goja müň dirhem beripdir. Goja:

- Eý, sahyp, bu hoz agajynyň miwesini, şeýdip menden basym iýen bolmady! – diýipdir. Nowşirwan:
- O nähili beýle bolýar? – diýip sorapdyr.

– Goja:

– Eger men hoz agajyny oturtmadyk bolsam, patyşa-da bu ýerden geçmedik bolsa, sadık guluňza bu zatlar miýesser etmezdi. Eýsem, men şeýle jogap bermedik bolsam, men nireden müň dirhemli bolaýyn?! – diýip jogap beripdir.

– Berekella! Berekella! – diýipdir. Gaznaçy derrew goja iki müň dirhem beripdir, sebäbi Nowşirwan "berekella" diýen sözi iki gezek gaýtalapdyr".

Şyh Attar bu rowaýatyň asyl nusgasyny saklap, onuň şygry dili bilen çeper suratlandyrýar.

Dünýä edebiýatynyň dür däneleri Jelaletdin Rumy, Fizuly, Alyşir Nowaýy... bularyň ählisi Şyh Attaryň zehinine tagzym edipdirler. Ondan öwrenipdirler. Rumy heniz çaga wagty bu uly ussadyň diwanlaryny yzygider okapdyr, olary ýat bilipdir diýen

ylmy maglumatlar hem bar. Hatda ol on iki ýaşlaryndaka kakasy Sultan Ulem bilen Horezmi taşlap gaýdanlarynda Nişapura sowulyp, Şyh Attar bilen görüşmän gidip bilmeyärler. Olar Nişapura gelip Şyh Attary soranlarynda, şyhyň din hadymalary tarapyndan ýeretik pikirleri üçin ölüme hokum edilendigini, bu hökümiňem onuň şäherden kowulmagy bilen çalşylandygyny eşidipdirler. Ataly-ogul het edip-hesip edip Şyh Attary bir dagyň gowagyndan tapypyrlar we gürrüňdeş bolupdyrlar. Professor Ýe.E.Bertels Şyh Attaryň bu agyr jeza höküm edilmegine onuň dördünji halyf Aly hakynda "Täsinkleriň ýuze çykmasy" ("Projawleniye çudes") atly poemasyny ýazandygy sebäp bolandygyny ýazýar. Görüşümüz ýaly Şyhattar ýaşynyň soñunda öysüz-öwzatsyz galypdyr. Ýe.E.Bertels rowaýata salgylanmak bilen, ol 1230-njy ýyl töweregi wepat bolandyr diýip çak edýär. Yeri gelende aýtsak, Gündogaryň dana ogly Şyhattaryň döredijiligini öwrenmekde rus alymy Ýe.E.Bertelsiň aýratyn hyzmatlaryny bellemek gerek. Onuň 1924-nji ýylda "Feridaddin Attaryň sufiý Kosmogoniýasy" atly kitaby neşir edilipdir. Ol dürli döwürlerde onuň Şyhattar hakyndaky makalalary ylmy neşirlerde çap edilipdir. Onuň "Ferideddin Attaryň poemasynyň Leningrad döwlet jemagat kitaphanasynthaky gymmatly golýazmasy", "Attaryň gazalynyň bir düşündirişi hakynda" ýaly makalary hem muňa şayatlyk edýär. Bertels ilkinji bolup Attaryň "Bilbilnama" poemasyny rus diline geçiripdir. Ol öz makalalarynyň birinde Garsen de Tassa tarapyndan Attaryň "Mantik at-taýr" poemasynyň 1857-nji ýylda Parižde neşir edilendigini hem ýazypdyr. Ol Attary Günbatarda onuň esasan üç eseri bilen, ýagny iki sany poemasy – "Maslahatnama", "Guşlaryň söhbeti" hemem "Öwlüyüler hakynda ýatlama" atly bir kyssa eseri bilen tanalýandygyny aýdýar. Attaryň eserlerinde dürli mazmunly hekaýatlar, tymssallar agdyklyk edýär. Bu onuň döredijilik aýratynlygydyr. Alyşır Nowaýy ýaş wagtlary pars, azerbeýjan edebiýaty bilen gaty içgin gyzyklanypdyr, 10-11ýaşlarynda Saadynyň "Gülüstan", "Bostan" poemalaryny ýatdan bilyän eken. Alyşır Feridaddin Attaryň "Mantik at-taýr", "Guşlaryň söhbeti" atly poemasyny şeýle bir gyzyklanma bilen okapdyr. Bütin dünýäni unudyp, soñabaka adamlardan gaçyp

başlapdyr. Onuň bu ýagdaýyny gören kakasy oglunyň bu poemanyň okamagyny mejbury gadagan etmeli bolupdyr. Emma bu giçdi. Sebäbi Alyşır poemany boýdan-başa ýat tutupdy. Nowaÿy Attaryň bu poemasyny ömürboyy gowy görüpdir. Ýaşy birçene baransoň, Nowaÿy bu poema jogap edip “Lisan at-tayr” (“Guşlaryň dili”) atly eserini döredipdir. Munazar žanrynyň tradisiýalarynda ýazylan “Guşlaryň söhbeti” poemasy Attaryň hakdan içen şahyr bolandygyna güwä geçýär.

Jelaletdin Rumynyň “Mesnewisiniň” döremeginde-de hut Attaryň eserleriniň täsiri ýetendigi bellidir. Ýazyjy Radiy Fişin “Jelaletdin Rumy” atly kitabynda görkezişi ýaly, Muhammet şanyň eden etdilige çydaman (Horezm şa tarapyndan Şyh Mejitetdin Bagdadyny zulum bilen öldürmegi, Çingiz hanyň iberen musulman täjirlerine sütem edilmegi, halyfa garşy durmagy we gaýralar), bu zulumyň soñunyň gowulyk bilen gutarmajagyny aňan Jelaletdiniň kakasy masgalasyny alyp, Horezmi terk edýär. Ýolda Nişapura degip geçýärler. Sonda Attar “Asrarnama” (“Syrlar kitaby”) diwanyny Rumynyň atasyna sowgat berýär. Ol “Ýakyn wagtda seniň ogluň hem bütin dünýäde hudaýy söyänleriň ýüreklerinde ot ýakar” diýip, on-on iki ýaşlaryndaky Jelaletdine baha berýär.

Attar özünden öñki ýaşap geçen dana adamlara čuňňur hormat goýupdyr. 736-njy ýylda Maryda doglan Abdyrahman Abdylla Mübarek al-Merwezä bolan hormat-sylagy çäksiz bolupdyr. Merwezi hem alym, hem şahyr. Ol 797-798-nji ýyllarda ýogalypdyr. Attar ony “ylymda, batyrlykda deňi-taýy bolmadyk” hökmünde häsiyetlendiripdir. Attaryň “Tezkere-i-ewliye” (“Öwlüyüaler hakynda ýatlama”) eseriniň 1436-1437-nji ýylda parsçadan çagataý edebi diline geçirilendigi hem täsindir. W.M.Nasilow XI-XV asyrlarda uygur ýazuwyna bagışlanan kitabynda Attaryň terjime edilen bu eseriniň golýazmasynyň Pariždäki Milli kitaphanada aýawly saklanýandygyny belläp geçýär.

Ýazyjy Radiy Fiş ýaňy ady agzalan kitabynda Attaryň bir tysalyny mysal getiryär: gadymy döwürde bir patyşanyň ýalñyz ogly bar eken. Patyşa öлenden soň, onuň tagtyna şol oglan geçmeli. Patyşa ýa, oglunyň baryp ýatan akmakdygyna göz

yetirip, tagt-a beylede dursun, iñ bir ýonekeje işi-de ynanmak bolmajakdygyna berk ynanydpdyr. Uzak oylardan soñ patyşa “heÿ, bolmanda pal atmagy-ha öwrener-dä” diÿip, ony alymlaryň eline beripdir.

Birnäçe ýyl geçenden soñ, alymlar oglany kösge, patyşanyň ýanyна getiripdirler. “Ogluňza pal atmagyň ähli kada-kanunlaryny öwretdik. Mundan başga biziň edibiljek zadymyz ýok” diÿip aÿdýarlar. Şonda patyşa yüzügini bildirmän eliniň ayasynda gizläp, öz elinde näme barlygyny sorapdyr. Sazada gumuň yüzünde birzatlar çyrşasdyryp: “Öz-ä togalak içem deşik” diÿip jogap beripdir. “Elimdäkiň dasky görnüşini dogry bildiň! Indi onuň näme zatdygyny hem aÿt!”diÿese, sazada pikirlenip-pikirlenip “Ol-a degirmen daşy!”diÿipdir. Oglunyň bu jogabyna patyşa: “Öwrenen zatlaň güyji bilen-ä elimdäki zadyň daşky alamatlaryny bildiň. Yöne meniň elime degirmen daşynyň sygmajakdygyna weli akylyň ýetmedi” diÿip, jany ýanypdyr.

“Guşlaryň söhbeti” diwanyndaky bu tysalyny Attar Radiy Fişin ýazmagyna görä, öz halypasy Mejitetdin Bagdadydan eşiden bolmaly (Bagdady Attara medisina barada derman serişdeleri barada köp zatlary öwrenipdir. Bagdady bilen Jelaletdin Rumynyň kakasy Soltan Ulem bile bir ýerde okapdyrlar. Bagdady soñ Horezm şa tarapyndan başy alnyp, derÿa taşlanylýar).

Elbetde, bir gazet makalasynda sopoçylyk akmynda-da, edebiyat meydanynda-da uly yz goýup giden Feridetdin Attar hakynda hemme zady aÿtmak mümkün däl. Şonuň üçinem okyjylar azda-kände bu parasatly adam hakda düşünje alsyn maksady bilen bu ýazgymyzy okyjylary ýetirmegi makul bildik.

Bu beÿik dana kişiniň hatyrasyna gurlan bir mawzoleyiň türkmen topragyndadygy hem aÿratyn bellenmäge mynasypdyr. Şyhattar ady bilen meşhur bu mawzoleÿ indi gör, niçeme asyrlaryň şatysyna döz gelip, öz durkuny ýitirmän saklap gelýär.

Şyh Attaryň mawzoleýiniň we Könekesir obasynyň taryhy boýunça ýene bir gyzykly maglumat bar: Beýik söz ussadymyz Alyşır Nowaýy Astrabadyň häkimi wezipesinde işlän döwri, 1487-nji ýylда ýoly Könekesir obasynyň üstünden düşýär we Şyhattaryň guburynyň üstüne kümmet galdyryár. Ine, asyrlara ýeň bermän seleňläp duran taryhy binanyň şeýleräk taryhy bar.

Allaýar ÇÜRIÝEW,
TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri. Taryhy ýerler